

Vorming van de novicen en studie van de theologie in de *Provincia Teutoniae* (1314-1796)*

Jan De Grauwe

Vorming van de novicen

De novicemeester

In een communiteit van een twaalfstal monniken was er meestal slechts één novice. De zorg voor hun vorming was, in principe, toevertrouwd aan de prior, die zich liet bijstaan, voor de praktische zaken die een novice moest weten, door een oudere monnik. De prior blijft verantwoordelijk voor de novice, maar hij staat zijn verantwoordelijkheid nogal gemakkelijk af aan die oudere monnik.¹

Tot in de 16e eeuw is het bijna altijd één van beide die de geestelijke directeur is van de novice. Het gebruik van de Orde schijnt er steeds in bestaan te hebben de novice en de jonggeprovesten toe te vertrouwen aan de vicaris; tevens wordt ervoor gezorgd dat elk een eigen vorming kreeg door een individueel *magister* aan te wijzen voor elk van hen.²

Rome zal aan Dom Innocent Le Masson de wet opleggen van de enige en gemeenschappelijke novicemeester. Toch zal de Orde tot aan de Franse Revolutie deze taak blijven toewijzen aan de vicaris, bijgestaan door de officiële novicemeester die vooral voor de praktische zaken instaat.

Bronnen

Er zijn weinig teksten voorhanden betreffende de vorming van de novicen. De *Consuetudines* van Guigo, opgesteld omstreeks 1127, viseerden op de eerste plaats de organisatie van het gemeenschaps- en eenzaamheids-

* Oorspronkelijke publicatie in: F. Timmermans & T. Gaens (reds.), *Magister Bruno. Negen eeuwen uitstraling van de kartuizerorde*, Leuven 2003, 149-158. Herzien door de auteur.

¹ Jaricot 1953, nr. 217.

² *Ibidem*, nr. 223.

leven. Andere, latere teksten hebben dezelfde bedoeling en verfijnen alleen maar de eerste *Consuetudines*.³

Het is slechts in het voorbijgaan dat sommige teksten enkele precieze en praktische tips geven om leiding te bezorgen aan de novicen op de wegen van het geestelijk leven.

De novice die in de eenzaamheid van de cel binnentreedt moet voldoende rijpheid bezitten om de strijd aan te gaan die hem naar God zal leiden. Hij moet derhalve de leeftijd hebben van de bijbelse soldaat, namelijk 20 jaar. Koormonniken zullen, in principe, steeds priester gewijd worden ongeveer vijf jaar later.

De cel zal het op zich nemen de toekomstige monnik te vormen, maar daarvoor moet hij er getrouw binnen blijven en er zich oefenen zoals het hoort, namelijk *laborando, legendo, orando et meditando*.

Vanaf de eerste dag leidt hij het leven van de andere monniken en dat – trouw – tot op zijn laatste dag.

Hij zal er tijdens zijn vormingsperiode het bezoek ontvangen van de prior of van een oudere monnik die hem onderricht en raad geeft. Deze bezoeken zijn hem een steun en een hulp, veeleer dan controle of toezicht. Zijn belangrijkste leermeester is immers de H. Geest. In het kader van de dagindeling van de communiteit, zoals voorzien in de *Consuetudines*, geniet hij van een daadwerkelijke en reële vrijheid en initiatief inherent aan het eenzaamheidsleven, maar steunend op gehoorzaamheid.

Hij moet leren zichzelf te organiseren op een intelligente, consequente wijze voor het welzijn van zijn ziel: alles doen op het voorgeschreven moment, de ledigheid en de fantasie vluchten, trouw zijn aan het gebed en aandacht hebben voor het dagelijkse officie. Daarvoor wordt hij geholpen door een persoonlijke en volledig individuele geestelijke leider. Wat hij leest moet vruchtbaar zijn, eenvoudig, zonder gezochtheid. In feite wordt niet duidelijk omschreven wat hij moet lezen, behalve de H. Schrift, de commentaren op de Bijbel, de *Vitae Patrum* en de Vaders die in het officie en in de refterlectuur voorkomen. Eveneens van belang is het *impectorare* van de regelmatig weerkerende delen van het officie.⁴

Het is dus van belang na te gaan welke handschriften aanwezig waren in de kartuizen van ons land, tot aan de verspreiding van de gedrukte boeken. Door de verschillende verwoestingen die onze kloosters ondergaan hebben, is het onmogelijk hierin volledig te zijn. We citeren evenwel Ruus-

³ Laporte 2001.

⁴ NCSOC 1681, dl. 2, kap. 17, 16-17.

broec, Thomas a Kempis en de grote meesters: Albertus de Grote, Ambrosius, Anselmus, Augustinus, Bernardus, Gregorius, Thomas van Aquino. Als aanwezige kartuizerauteurs vinden we: Henricus Coesfeld, Henricus Egger van Kalkar, Guigo, Ludolf van Saksen en later ook Dionysius de Kartuizer.⁵

De vorming doorheen de eeuwen

Aan de hand van enkele kartuizerauteurs geven we hier enkele aspecten betreffende de vorming.

Willem van Saint-Thierry († ca. 1148), een sympathisant

In zijn gulden brief aan de monniken van Mont-Dieu schrijft hij een *directorium* voor de novicen: praktisch, concreet en opgevat voor eenzaten. De novice moet zich zeer bewust zijn van het absolute van zijn eremitische roeping. De cel die hij zo weinig mogelijk verlaat zal de grootste steun zijn voor zijn vorming, samen met de genade en het volledig vertrouwen in zijn begeleider. Versterving van lichaam en geest, vermijden van het niets doen door trouw aan het voorgeschreven tijdsgebruik, trouw ook aan de geestelijke oefeningen, vooreerst het officie. Dan volgen nog enkele raadgevingen voor het inwendig gebed. Alles samen genomen, een prachtig spiritueel geheel.⁶

Guigo II (†1180)

De oorspronkelijke eenvoud en strengheid worden iets meer wettisch. Er komen nieuwe devotieoefeningen bij die maken dat men gemakkelijker de cel verlaat. In de *Scala Claustralium* beschrijft hij de verschillende etappes om tot de ware contemplatie te komen.⁷

Hugo de Balma († ca. 1305)

In zijn *Theologia mystica* onderscheidt hij de drie wegen die naar de volmaaktheid leiden: de *via purgativa, illuminativa, unitiva*. Maar eer de novice zo ver komt, moet hij proberen de basisdeugden te verwerven: nederigheid, berouw, onthechting. Daarvoor raadt Hugo verschillende methoden aan, zowel voor de geest als voor het lichaam.⁸

⁵ Voor een overzicht van de bibliotheken in de kartuizen van de Teutoonse provincie, zie onder meer de algemene bijdragen van J. De Grauwe, F. Timmermans, J. Sanders en H. Goder, in: Schlegel & Hogg 2004 en Hogg & Schlegel 2005, en vandaar voor verdere referenties. Zie ook in algemene zin: De Ghellinck 1949.

⁶ Vogt 1974.

⁷ Colledge & Walsh 1970, 81-123. Dolatowski 1995.

⁸ Ruello & Barbet 1995-1996.

Ludolphus van Saksen (†1378)

Hij raadt de traditionele gebedsoefeningen aan, maar hij vat de meditatie op als een concrete voorstelling van een gebeurtenis uit het leven van Jezus: plaats, personages, Jezus zelf.⁹

Dionysius de Kartuizer (†1471)

Deze schreef o.m. een *Exhortatio novitiorum* en *De fructuosa temporis deductione*. De hele voormiddag moet gewijd zijn aan gebed, meditatie en *lectio divina*. Hiervoor citeert hij de *Vitae Patrum*, Bernardus, de *Moralia* van Gregorius, Richard en Hugo van Saint-Victor, Bonaventura, Cassianus, Joannes Climacus, David van Augsburg, heiligenlevens, enz. Hij schrijft vervolgens enkele methoden voor om beter te bidden. Hij bespreekt ook de handenarbeid die de monnik echter niet mag afleiden van het geestelijke.¹⁰

Ceremoniale van Dom Petrus Roux (†1503)

De novice volgt de communiteit op alle punten. De prior blijft de geestelijke leider, maar in de praktijk is het een oudere monnik, vaak de vicaris, die de novice begeleidt. In feite staat er dus weinig nieuws in zijn *Exhortatio*.¹¹

Petrus Sutor (†1537)

Hij insisteert op de eenzaamheid van de cel. De handenarbeid is volledig gericht op het gebed. De meditatie moet als onderwerp hebben: leven en passie van Christus, leven en smarten van O.-L.-Vrouw, de levens van de heiligen. Hij behandelt ook de contemplatie en de weg erheen.¹²

Johannes Lanspergius (†1539)

De vurige en strenge, gelukkige en dienstvaardige novice die hij was, werd een voorbeeldige monnik. Later, als prior, werd hij een vrome en evenwichtige geestelijke leider. Hij toont aan wat de vorming van een novice vereist: heiligheid, gezond verstand, evenwichtig oordeel en persoonlijke ervaring. Hij herinnert aan de drie 'leiders' van Willem van Saint-Thierry: de H. Geest, het geweten en de cel. Bij de boeken die de novicen moeten lezen voegt hij: de *Imitatio*, Dionysius de Kartuizer, Jean Gerson, Hendrik Herp, Ruusbroec en Gabriël Biel.¹³

⁹ Zadnikar & Wienand 1983, 364.

¹⁰ *Ibidem*, 349-350. Zie ook Mougel 1896.

¹¹ Jaricot 1953, nr. 262 & 263.

¹² Hogg 1995.

¹³ Lanspergius 1890.

Renatus Hensaeus (†1609)

In zijn *Tyrocinium militiae sacrae et religiosae* handelt hij over de kartuizernovice. Deze moet trouw zijn aan het reglement dat hij samen met de *magister* heeft opgesteld. De vorming is immers individueel. Hij geeft ook heel concrete aanduidingen, zo bijvoorbeeld tijdens het eten is het goed te lezen of de vorige lezingen te herkauwen.¹⁴

Dom Innocent Le Masson (†1703)

Prior-generaal van 1675 tot 1703. Hij is een actief, ondernemend man met een praktische en methodische geest, onverschillig tegenover gelijk welke traditie die in tegenspraak is met zijn principes; zeer bewust van zijn pastorale taak en bezorgd om het geestelijke leven en de observantie van zijn medebroeders, is hij een grote tegenstander van alles dat naar mysticisme zweemt. Hij schrijft zeer concrete punten voor bij de vorming van de novice. Vanaf het postulaat moet men de jongeren de praktijk van de deugden en de verstervingen aanprijzen. De prior is de eerste verantwoordelijke voor de novicen, maar hij mag zich laten bijstaan (vervangen?) door de vicaris. De drie belangrijkste bezigheden in de cel zijn: inwendig gebed, studie en handenarbeid. Voor het gebed moet men iedere ochtend een half uur uittrekken volgens de methode van François de Sales. In feite wordt de novice begeleid in zijn opvang in het geestelijk leven van minuut tot minuut. Vergeten we niet dat Dom Le Masson te doen had met het quietisme en het jansenisme: hij wilde zijn medebroeders wapenen in hun strijd tegen deze 'aberraties'.¹⁵

Dom Wavier de Lane (†1775)

In zijn *Commentaire de Villeneuve* zegt hij dat de vicaris feitelijk de *magister* is, biechtvader en geestelijke leider van de novicen. De novicemeester is slechts *socius* en dan vooral voor de concrete en materiële zaken.¹⁶

Tot zover dit chronologisch overzicht, waarin onderstreept wordt dat de vorming van de novices individueel was tot aan Dom Le Masson. Toch wordt dit principe niet prijsgegeven en er zal altijd rekening gehouden worden met ieders persoonlijkheid.

¹⁴ Renatus Hensaeus is gestorven als prior van Brunn. Zijn *Tirocinium* werd voor het eerst uitgegeven in 1607. Derville 1969.

¹⁵ Le Masson 1993, 89 (n. 2 & 4), 90 (n. 3 & 4). Zie ook Martin 1975.

¹⁶ Xavier de Lane was novicemeester in de kartuis van Villeneuve-lès-Avignon van 1752 tot 1758. Overleden in Marseille op 17 november 1775. Hogg 1988, specifiek 51.

Studie van de theologie

Wat het tweede punt betreft, de studies van de theologie in onze *provincia*, hierover kunnen we iets meer zeggen.

We delen de geschiedenis in drie perioden in:

1. 1314 (eerste stichting) tot einde 15e eeuw (uitvinding van de boekdrukkunst);
2. einde 15e eeuw tot einde 16e eeuw (toepassingsdecreten van het Concilie van Trente);
3. einde 16e eeuw tot de afschaffing van de kartaizen in onze *provincia* (1783 tot 1796).

Eerste periode

Wat zich op het gebied van de theologische studies afspeelt bij ons, ligt helemaal in de lijn van wat in de ganse orde, sinds de stichting, gaande was. Er is vooreerst het overschrijven van manuscripten, aangezien als handenarbeid. Aanvankelijk wordt hen op het hart gedrukt dat ze deze alleen maar moeten transcriberen, zonder acht te slaan op de inhoud. Dat duurt echter niet erg lang. Het geestelijk wegvallen van deze strikte verplichting had een bijzonder interessant gevolg: men mocht het te kopiëren boek lezen tijdens het werk. En zo werd, zeker in onze kloosters, van in het begin het *laborando* ook *legendo*. Dat was in ieder geval een grote verrijking voor de geestelijke vorming.

Omstreeks het jaar 1440 schreven de monniken van Trier aan hun medebroeders van Mainz hoe ze hun bibliotheek georganiseerd hadden. Daarin wordt ook over de waarde van een bibliotheek voor het contemplatieve godgewijde leven geschreven. De bibliotheek moet namelijk de door God bereide tafel zijn tegen de vijanden, de wereld en de duivel. Op die tafel vindt de monnik de spijs van vrome lectuur en heilige studie om het geestelijk leven te verstevigen, om de verveling (*acedia*) te verdrijven en de nostalgie van de hemel op te wekken. Deze brief was ook aanwezig in onze provincie, natuurlijk als kopie.¹⁷

Na één jaar noviciaat, doet de monnik professie. Hij bindt zich dus definitief aan de orde in het klooster waar hij ingetreden is. Daar ook zal hij priester gewijd worden. Oorspronkelijk was de canonieke vereiste leeftijd 30 jaar. Maar soms werd deze leeftijd vervroegd, *par une tendance bien naturelle, mais peu spirituelle*, zegt Dom Irénée Jaricot in 1945. En hij voegt er het volgende bij: 'Gedurende het Westers Schisma (in de kartaizerorde van 1380 tot 1410) vemenigvuldigden de beide pausen geestelijke voorde-

¹⁷ Klinkhammer 1972, 305.

len om het aantal van hun aanhangers te vergroten. De motieven waren dus weinig verheven'. De hertog van Bourgondië bekwam van de tegenpaus Clemens VII het privilege de canonicke leeftijd voor de kartuizers van Dijon te vervroegen. Bijna een eeuw later, in 1460, liet Pius II toe dit privilege te veralgemenen voor alle huizen: kartuizers mochten priester gewijd worden vanaf hun 22e jaar. We zien hiervan evenwel heel weinig sporen in onze kartuizen. In 1516 besliste het generaal kapittel dat dit mocht, maar reeds in 1525 werd deze maatregel definitief ingetrokken en er werd bepaald dat men diaken kon gewijd worden vanaf het einde van de 20-jarige leeftijd en priester op 25 jaar.

De eigenlijke theologische studies die de pas geprofeste aanving in het vooruitzicht van zijn priesterwijding waren zeker niet van heel hoog niveau. In de beginperiode van de orde waren ze heel summier; voor een eenzaat was niet zo veel nodig: verdiepte lectuur van de Schrift en van de commentaren erop en van de andere hierboven genoemde auteurs volstond.

Bij ons, dus vanaf het begin van de 14e eeuw, waren die studies zeker reeds aangepast aan het intellectueel niveau van elke leerling. Alles verliep, zoals steeds, in de cel. De inhoud was erg summier. De toekomstige priester moest weten wat de verschillende stappen naar het priesterschap inhielden: uiterlijke vorm, ceremonies, enz. Bovendien kregen ze een beetje dogma en kerkelijk recht; ook, maar nog minder, moraal.¹⁸

Tweede periode

De uitvinding van de boekdrukkunst maakt het overschrijven van de manuscripten overbodig. Toch zal het heel lang duren eer die transcriptie-arbeid volledig verdwijnt. Wat er ook van zij, er komen nu vele uren vrij. Toch zijn die niet noodzakelijk gevuld geworden door geestelijke oefeningen. De kwestie van de vervanging is nooit ernstig bestudeerd, ook omdat alle bepalingen van de generale kapittels nog niet volledig uitgegeven zijn of ontbreken. Wel weten we dat de oorspronkelijke tendens van de orde namelijk een klimaat scheppen voor overweging dat het leven van elke dag moest vullen, gebleven is.

Het kopiëren van handschriften beperkt zich in die periode tot het overschrijven van liturgische boeken en de statuten. In bepaalde huizen wordt de vrijgekomen tijd gebruikt voor het uitgeven en vertalen van mystieke theologen, zoals bijvoorbeeld Hugo de Balma, waarvan een kopie bij ons aanwezig was.

¹⁸ Jaricot 1953, nr. 262/16, 267.

Het is ook in die tijd dat in onze gewesten de studie van het Grieks en Hebreeuws zich verbreidt. De generale kapittels verzetten zich ertegen omdat ze er een vorm van snobisme in zien en omdat deze studie gevaarlijk kan zijn voor het ware geloof (opkomst van het protestantisme!) en voor het leven in de cel. De studie van Erasmus en Luther wordt sterk afgeraden, zoniet verboden (zie het geval van de broeders Ammonius).

Er zijn nog andere ordonnanties tegen overdreven studie en tegen studies die aangezien worden als onnuttig of zelfs schadelijk voor religieuzen, zoals astrologie, astronomie, geneeskunde en alchemie. Ook is er een ordonnantie die te veel studie van het kerkelijk recht wil inperken.

Nog steeds is er geen *ratio studiorum* voor de kartuizers. In feite blijft tot aan het concilie van Trente gelden dat de theologische studies zich vooral moeten richten op concrete punten: hoe moet men de mis opdragen? hoe worden de sacramenten toegediend en dergelijke meer?

Er is in de orde een levende traditie die de monnik leert hoe hij in contact kan treden met God. Het essentiële blijft: de zuiverheid van het hart. De kennis van God heeft geen dialectiek nodig, maar is gebaseerd op de ervaring van 'une âme voyante' zoals de Egyptische monnik en woestijnvader Evragius van Pontus het uitdrukt.¹⁹

Lanspergius schrijft in zijn *Epistola undecima Godefrido novicio* dat deze omstreeks zijn priesterwijding of juist ervoor Gabriël Biel moet lezen over de canon van de mis en dat hij daarin alle wetenschap die nodig is voor een priester zal putten. Hij zal ook de werken van Bernardus lezen en het *Speculum historiale Vincentii*, alsook heiligenlevens. Bovendien moet hij ook leren wat noodzakelijk is voor een monnik, zoals het horen van de biecht, het bidden van het officie, de kerkelijke wetten van censuur, excommunicatie en dergelijke zaken die 'een monnik niet mag ignoreren'. Zoals zovelen voor hem herhaalt hij dat de drie leermeesters van de novice en de jonggeprofeste zijn: de H. Geest, het geweten en de cel. Zij zijn de basis en de leermeesters, en de geestelijke leider kan niets ondernemen als die drie niet aanwezig zijn.²⁰

Derde periode

Het concilie van Trente (1543-1565) heeft ook zijn invloed laten gelden bij de kartuizers, zij het met nogal wat vertraging.

¹⁹ Guillaumont 1958, 174/175. Over de door de woestijnvaders beïnvloede monastieke cultuur en de verschillen tussen de scholastieke en affectief-contemplatieve methodologie, zie Leclercq 1963, onder meer 201-206. Martin 1992, onder meer 47-49.

²⁰ Jaricot 1953, nr. 273/15. Zie ook Lanspergius 1890.

Om in overeenstemming te zijn met de decreten van het concilie heeft men lange tijd gezocht om het probleem van de studies op te lossen. In 1607 werd opdracht gegeven aan de verschillende visitatoren uit te kijken op welke wijze ze bijbelklassen konden organiseren. Het resultaat was dat het generaal kapittel van 1610 besliste elke week een uur uit te trekken voor die studie. De modaliteiten zouden door de visitatoren worden vastgelegd. In bepaalde provincies had die wekelijkse les plaats tijdens het *spatium* of de wekelijkse wandeling. Na de aansporingen van paus Clemens VIII in 1599 en van Paulus V in 1606, komt men onder het pontificaat van Urbanus VIII in 1625 tot een duidelijkere bepaling van de studies, die nog steeds in de cel plaatsvinden: vooral de voorbereiding op de priesterlijke functies.²¹

In de rekeningen van twee kloosters uit onze Teutoonse provincie hebben we interessante gegevens gevonden:

- Sint-Martensbos, rekeningen van 1682 en 1683: lessen van theologie worden gegeven door een pater karmeliet, die daarvoor vergoed wordt. Op dat ogenblik zijn er twee jonge monniken in die kartuis, tenzij er uit andere kloosters kartuizers daar hun studies deden. Dit gebeurde wel eens, maar was uitzonderlijk.²²
- Brugge, rekeningen van 1771 en 1772: een karmeliet kwam daar lessen van theologie geven aan twee, misschien drie, jonge monniken van de Brugse kartuis. Ook hij werd ervoor vergoed.²³

Dat kan natuurlijk ook het geval geweest zijn in andere kartuizen, maar we hebben nog steeds niet alle rekeningen kunnen terugvinden.

Dom Innocent Le Masson, prior-generaal van 1673 tot 1703, is een belangrijke persoon, een zeer actief man, ondernemend, praktisch en methodisch. Hij is erg bekommerd om het geestelijk leven en de observantie van de leden van zijn orde en wantrouwt derhalve alle vorm van mysticisme. Zijn stelregel is: discretie en matigheid.

Hij schrijft de vorming van de postulanten en de novicen voor en bespreekt ook de studies. Vanaf het noviciaat moeten de toekomstige priesters de gewoonte van het studeren aankweken. Deze neemt een plaats in tussen het inwendige gebed en de handenarbeid.

Voor de jonggeprofesten is de theologie aangewezen gedurende ongeveer één uur per dag: geen subtiele scholastiek, maar soliede theologie

²¹ Clark 2001c, 49 (lijnen 13-22).

²² Ronse, Rijksarchief, *Archief van de priorij van Sint-Maartens-Bos te Sint-Martens-Lierde*, inv. nr. 106. Zie Nuyttens 1976, 20.

²³ De Grauwe 1978a, 1227.

(bijvoorbeeld Bellarminus). Later in hun vorming komt steeds theologie voor, maar steeds naar de mogelijkheden van ieder afzonderlijk.

Hij raadt de *studia sanctorum litterarum* aan, maar hij vraagt voorzichtigheid in verband met het quiëtisme en het jansenisme.

Wekelijks moeten de jonge monniken verslag uitbrengen bij de prior over hun vooruitgang op studiegebied. Onder 'studies' plaatst Le Masson ook, en zelfs op de eerste plaats, de geestelijke lezing. De prior of de vicaris of later de novicemeester bezorgt de nuttige boeken, onder meer *Pratique de la perfection chrétienne et des vertus chrétiennes* van Alonso Rodriguez.²⁴ De novice en de jonggeprofeste krijgen slechts één boek, dit om de neiging tot eruditie en de verstrooiing te onderdrukken. Hij heeft immers reeds de bijbel en het officie, alsook de lezing van patristische teksten, onder meer tijdens de zondagsrefter.

Gedurende vijf à zes jaar bestuderen de jonge monniken onder andere Louis Abelly, Robert Bellarmin, François de Sales en natuurlijk Le Masson's eigen traktaat van moraaltheologie; bovendien lezen ze ook wat kerkelijk recht en kerkgeschiedenis.

Om te gehoorzamen aan Trente en de pauselijke decreten, aangepast aan de orde, heeft wekelijks een conferentie plaats in de cel van de prior of de vicaris waar de jonge monniken samenkomen om te luisteren naar een commentaar op een of ander boek.²⁵

In onze kloosters is dat zeker ook het geval geweest en de karmeliet die theologie onderwees deed dit zeer waarschijnlijk in de cel van de prior of de vicaris.

Volgens Le Masson heeft de eenzaam-priester weinig of geen boekenwijsheid nodig. Het volstaat dat hij zijn geloof kan verdedigen, desnoods de sacramenten toedienen en een vroom woordje zeggen bij de geestelijke leiding.

Tenslotte hebben we nog een tekst uit 1710, afkomstig uit de kartuis van Villeneuve-lès-Avignon. Hij bevestigt wat we hiervoor reeds gezegd hebben: 'Naast de wekelijkse conferentie over de H. Schrift worden aan de toekomstige priesters enkele lessen van theologie gegeven in de cel'.

²⁴ Sommervogel 1895, 1946-1963, vooral 1953-1957 (overzicht van alle volledige, fragmentarische en bewerkte Franse vertalingen van het oorspronkelijk Spaanse werk *Exercicio de Perfeccion, y virtudes cristianas*, Sevilla, Matias Clavijo, 1609).

²⁵ Le Masson 1993, 586-590.